

Jezábel halála

Izrael, Fönícia és Móáb a Kr. e. 9. században

1. Felütés helyett

Az anyakirályné tudta, hogy elérkezett a vég. Őt is eléri a halál, mint mindenkit, akit valaha anya szült arra a világra, amelyről otthon azt hallotta, még réges-régen, kislányként, hogy annak minden szegletét Él,¹ az istenek atyja teremtette. És ahogyan várta az utolsó pillanatot, az udvari etikett által megkeményített vonások mögül előbukkant az örök nő. Jezábel, Ittóbaal,² türoszi király lánya, Omri,³ izraeli király menyje, Áháb⁴ özvegye, s a jelenleg uralkodó király, Jórám⁵ anyja még egyszer utoljára kisminkelte magát, hogy azután átadja magát a sorsnak, amely Jéhu⁶ tábornok képében érkezett el hozzá Jezréelbe,⁷ a dinasztia

- 1 Él a kánaáni panteon főistene. Az istenek atyjaként ő nemzette a többi istent, s teremtette az egész világot. A Kr. e. I. évezredben tisztelete továbbra is élt, de a főisteni posztot a fiatalabb istengenerációhoz tartozó Baal vette át. Alakjáról magyar nyelven első megközelítésben: Tokarev, Sz. – Meletyinszkij, J.: *Mitológiai Enciklopédia I*, Gondolat, Budapest, 1988, 504. Valamint: van der Toorn, K. – Becking, B. – van der Horst, P. W. (szerk.): *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, 2. Revisited edition, Brill, Leiden, 274–280.
- 2 Uralkodott a Kr. e. 9. század első felében.
- 3 Uralkodott Kr. e. 878–871.
- 4 Uralkodott Kr. e. 871–852.
- 5 Uralkodott Kr. e. 851–845.
- 6 Uralkodott Kr. e. 845–818.
- 7 Jezréelt távolról sem ásták a kívánatos mértékben, ezért a településre vonatkozó topográfiai adataink igen-igen hiányosak. Azt tudjuk, hol helyezkedett el a város, de nem sikerült a Kr. e. 9. századi palota nyomára bukkanni. Így azt sem tudjuk pontosan, hogy hol töltötte a királyné élete utolsó perceit. Az bizonyos, hogy a bennünket most érdeklő események idején egy, az Omridinasztia idejéből (Kr. e. 9. század) való, kazamata fallal körülvett, jól megépített struktúra volt használatban. Ám egy palota rekonstrukciója a megtalált leletek alapján egyelőre nem lehetséges. A feltárásokról a WiBiLex megújuló vonatkozó szócikkét érdemes figyelemmel kísérni.

nyári rezidenciájára. A 2Kir 9 kíméletlen, a naturalizmust sem nélkülöző részletességgel számol be arról, ami ezután történt:⁸

(30) És Jéhu Jezréelbe érkezett. És Jezábel meghallotta, és sminket⁹ tett a szemére, és feldíszította a frizuráját, és kinézett az ablakon.¹⁰ (31) És amikor Jéhu belépett a kapun, azt mondta¹¹ neki: „Béke, Zimri, ura gyilkosa?”¹² (32) És felemelte¹³ fejét az ablak irányába, és mondta: „Ki van velem, ki?” És lepillantott rá két-három eunuch.¹⁴ (33) És mondta: „Lökjétek le!” És lelökték, és a vérből spriccelt a falra és a lovakra, és azok széttaposták.¹⁵ (34) És bement Jéhu, és evett és ivott. És mondta: „Nézzetek utána ennek az átkozottnak, és temessétek el, hiszen király lánya ő.” (35) És mentek, hogy eltemessék őt, de nem találták ott, csak a koponyát, a lábakat meg a kézfejeket. (36)¹⁶ És visszamentek és jelentették neki, és mondta Jéhu: „Adonáj szava ez, amelyet mondott szolgálja, a tisbei Illés által: a Jezréel birtokon¹⁷ megeszik a kutyák Jezábel testét. (37) És lesz Jezábel holtteste trágyadomb, hogy senki se mondja: ez Jezábel.”

8 A történet szövegét saját fordításomban közlöm.

9 Minden valószínűség szerint állati vagy növényi zsiradékkal kevert, finomra őrölt színes port, esetleg antimont. Így: Cogan, M. – Tadmor, H.: *II Kings. A New Translation with Introduction and Commentary*, New York, 1998, 111.

10 Az ablakon kinéző nő motívuma igen elterjedt a korabeli palesztinai és szíriai, valamint föníciai művészetben. Hogy ez az ikonográfiai jelenség hatott-e szövegünkre, azt egyelőre nem lehet eldönteni.

11 Az alany Jezábel.

12 A királyné itt a Básá elleni puccsra utal, s Jéhut az akkori puccsistához, Zimrihez hasonlítja, akinek azonban mindössze hét napnyi uralkodás adatott Tircában (1Kir 15,8–20). Ezzel mintegy jelzi, hogy Jéhunak sem jósol ennél hosszabb uralmat.

13 Az alany itt Jéhu.

14 Frizt, V.: *Das erste Buch der Könige*, Zürich, 1998, 54. A szerző joggal jegyzi meg, hogy az eunuchok magatartásában nincs semmi csodálkozásra okot adó momentum, ők azzal tartanak, aké a hatalom. Cogan – Tadmor, i. m. 111. szerint a *srys* (eunuch) akkád jövevényszó. Az eszerint akkád eredetként működő akkád *ša reši*-hez ld.: AHw 974, valamint: Oppenheim, A. L.: *A Note on ša Reši*, *JANES* 5, 1973, 325–334.

15 Pluralist fordítók a BHS Apparátusát követve.

16 A prófétai igékre való utalás, beteljesülésekre való koncentrációval, a DtrP rektor munkája a versek részének előállítására, valamint a már készen talált szövegpanelek jelenlegi kontextusukba való elhelyezése is. Jelen szövegünkben e szöveget álló betűvel jelöltük. Maga a terminus (DtrP), illetve a mögötte álló modell (Göttingeni Iskola – Rudolf Smend, Walter Dietrich, Timo Veijola) mára heves viták tárgya. A kritikusoknak számos ponton igazuk van, ám mivel semmi olyan, átfogó modell nem látszik a kutatásban, amely e göttingeni modell helyére lépne, afféle munkahipotézisként továbbra is használni szeretném. A modell szerint a deuteronomisztikus redakció három rétegben mutatható ki az Ószövetség prófétai könyveiben. Az alapíratot (DtrG = Grundschrift) egy, a babiloni fogság körüli időszakban élt, történeti érdeklődésű munka jelenti. Erre épült rá egy olyan redakció, amely a prófétai igék beteljesülését domborította ki Izrael történetén belül (DtrP=Prophet), majd még később egy másik, amely a választott nép történeti kudarcait elkerülhetőnek látta, ha az adott kor embere hallgatott volna mindarra, amit Isten a Törvényben (innen a név: DtrN=Nomist) kinyilatkoztatott saját népe számára.

17 Talán a kapu és a palota feltételezett helye közé eső terület, vö.: Williamson, H. G. M.: *Jezreel in the Biblical Texts*, *TA* 18, 72–92, 1991, 82–83. Ám bizonyosat e kérdésben nem mondhatunk.

2. A történet olvasatai

Nem kétséges, hogy az Ószövetség egyik leginkább felkavaró történetét olvashattuk az imént. Elvégre meggyilkolnak egy idős asszonyt, aki ugyan minden bizonnal kemény politikai játzmák kulcsszereplője volt, de mostanra már megöregedett. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az eunuchok magatartásában örök mintát kaphattunk arról, mennyit is ér a hűség – ha eddig azt gondoltuk, hogy a helyzet csak mára lett olyan rémes, mint amilyen, hát akkor most be kell látnunk, hogy tévedtünk. Aztán ott egy brutális tábornok, aki a gyilkosság után jóformán azonnal nekilát, hogy jóízűen megvacsorázzék. Persze, bizonyára sok vért látott már életében, közönye mégis elborzaszthat bárkit. És akkor a halott végső büntetéséről, a temetés, s ezzel a túlvilági élet megtagadásáról nem is beszéltünk. Ezt még a marcona Jéhu is megengedné, de elkésett, megelőzték a palota konyhája körül kóborló kutyák...

Maga az Ószövetség is bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a jezréeli vérfürdő sokak emlékezetében megmaradt. Ozeás könyvében olvashatjuk, hogy amikor a prófétának megszületik a párázna Gómertől származó első gyereke, az Úr ezt mondja neki:

...Nevezd el Jezréelnek, mert már csak egy kis idő, és megbüntettem Jéhu házát a jezréeli vérontás miatt, és véget vetek Izrael házának. (Oz 1,4)

Nem feladatunk e helyütt, hogy az ozeási szöveg irodalomtörténeti kiértékelését elvégezzük.¹⁸ Annyi így is világos, hogy bizonyos körök számára elfogadhatatlan lehetett az a mód, ahogyan Jéhu átvette a hatalmat. A tény talán nem, hisz a legsikeresebb embereknek is vannak ellenségei, sőt talán csak nekik vannak igazán. Csakhogy Jéhu brutalitása sokak szemében vállalhatatlan lehetett. Ám ami megtörtént, megtörtént. Viszont semmi sem történhet meg büntetlenül, így a prófétai mondás szerzője egyenesen azt állítja, hogy a Jezréelben véghezvitt mézárulás miatt határozza el YHWH az északi ország, azaz Izrael bukását.

A történet azonban, s ezen belül is a királyné meggyilkolásáról szóló rész, mint minden jól megírt történet, több oldalról is olvasható. Az alábbiakban szeretnék néhány lehetséges olvasatot előtárni, ám eközben nem célokom, hogy eldöntsem, melyik olvasat jobb a többinél, s miért. Inkább azt szeretném élvezni egy

18 A könyv maga is igen bonyolult hagyományozás-történeti folyamat kapcsán állt elő. Az első fejezet ezen belül különösen is komplikált. Könnyen elképzelhető, legalábbis a legújabb redakciótörténeti kutatások ezt mutatják, hogy a sor kezdetén álló, rövid prófétai mondások sokszoros redakciók során bővültek azzá, amit ma Ozeás könyveként olvashatunk. A kutatás e ponton igen erőteljes mozgásban van. Mindez összefügg a tizenkét kisprófeta könyve körüli kutatás általános fellendülésével. Az információért Karasszon Istvánnak vagyok hálára kötelezve.

kicsit, mennyire világszerű az Ószövetség. Minden történetnek hetvenszer hét értelme, s ezért ugyanennyi értelmezése is lehet. Ám mielőtt a kedves olvasó rémülten tovább lapozna, kötelességemnek tartom megnyugtatni: a hetvenszer hétnél sokkal kevesebb olvasat előszámlálása a céloom. Először Illés felől, azután az izraeli belpolitika, majd a regionális politika felől közelítem meg Jezábel történetét. (Már amennyire e két utóbbi egyáltalán elválasztható egymástól.) Mintha koncentrikus köröket rajzolnék Ittóbaal lánya köré. Eközben nem tagadom, nem tudom mindenestől gyűlölni ezt a föníciai asszonyt, pedig bizonyára tele volt emberi és politikai hibákkal egyaránt. Mégis, valamiképpen érdemes viszonyulnunk hozzá. Természetesen nem azért, mert esélyünk van rá, hogy akár csak egy szösszenetnyi apróságot megtudjunk Jezábel emberi vonásaiból. Sokkal inkább azért, mert személye és hivatala egyaránt alkalmas arra, hogy rajta keresztül szemlélhessünk néhányat Izrael történetének folyamatai közül.

2.1. A szöveg Illés felől nézve

Elsőként azt a kérdést érdemes feltenni, miért prófétált Illés ilyen rettenetes sorsot Jezábelnek. Megtagadta tőle a rite de passage jogát, a rendes temetést, és ezzel végső soron a túlvilági életet. Ilyen súlyos ítélet mögött bizonyára igen súlyos konfliktus állhatott. S ha már a konfliktus egyik szereplőjét, későbbi szenvedő alanyát, a királynét ismerjük, jó volna valami történetit mondani Illésről is. Főként akkor, ha felelőtlenül azt ígértem, hogy felőle közelítve akarom olvasni Jezábel történetét. Ezzel természetesen nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha Jezábelről olyan sok mindent lehetne tudni. Apja a föníciai történelem ismert alakja, történetiségében nincs okunk kételkedni.¹⁹ Amikor Jéhu éppen arra készül, hogy megöli Jezábel fiát, Jórámot, akkor a király kérésére, hogy ti. békés szándékkal érkezett-e, így felel:

És mondta: „Hogy lehetséges a béke, amíg Jezábel, a te anyád kurválnakodása²⁰ és a sok varázslása (tart)?”²¹ (1Kír 9,22)

19 Josephus is tud róla: ant. 8,318 (magyar nyelven: *A zsidók története*). Alakjáról ld. első megközelítésben: Markoe, G.: *Die Phönizier*, Stuttgart, 2003, 37–38.

20 Hentschel, G.: *2 Könige*, Würzburg 1985, 43. a fordulatban a Baal-kultuszra való deuteronomiumi alapú utalást lát. Cogan – Tadmor, i. m. 110. kifejezetten szexuális alapú mágiára gondol a Leviticus ilyen irányú tilalmaival összefüggésben. Érdekes, hogy II. Mursilis, hettita király ugyanezzel vádolja meg – talán toposszal van dolgunk? – Suppilluliumas özvegyét. Ez utóbbihoz ld.: Bin-Nun, S.: *The Tawananna in the Hittite Kingdom*, C. Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1975, 178–190.

21 A dőlt betűs, idézőjeles szövegrész itt is a kultikus gyakorlatot bíráló prófétai körök szemléletmódját tükrözi. A göttingeni modell alapján szintén a DtrP rétegre gondolhatunk.

Ezek szerint hiába volt az előkelő származás, a királyné nem örvendett általános népszerűségnek. Ám talán ettől csak még inkább zavaró, hogy fő ellenfeléről, a tisbei Illésről származási helyén kívül semmi konkrétumot nem ismerünk. Mindössze egyetlen vékony szálon indulhatunk el vele kapcsolatban: alakját a monoteizmus rendíthetetlen élharcosaként állítják elének a róla szóló ószövetségi passzusok. Már neve is ebbe az irányba mutat,²² magatartása pedig, amelyről az Ószövetség számos szakasza tudósít bennünket, csak erősíti mindazt, amit már a név is sugall.

Az is könnyen elképzelhető, hogy Illéssel kapcsolatban nem is maga a személy az érdekes. Alighanem helyesebben tesszük, ha vele kapcsolatban inkább egy irányzatról beszélünk, amelyet a német nyelvű kutatás szóhasználatát magyarítva „*Egyedül Jahve mozgalom*”-nak lehetne nevezni. Talán Illés semmi egyéb, mint e mozgalom megszemélyesítője. Mindezzel nyilván nem azt akarom sugallni, hogy Illés sosem élt – egy ilyen súlyos állítás bizonyítása a források jelenlegi szintjén nem lehetséges. Ám ha a plakatív szerepet komolyan vesszük, akkor Jezábel alakja is túlmutat önmagán. Ahogyan Illés a radikális és elvszerű monoteizmus megszemélyesítője, úgy Jezábel a politeista vallási szemlélet kulcsfigurája lehetett a bibliai elbeszélők szemében és tolla hegyén. A harcot ugyan Jéhu vívja, ám a küzdelem végső soron Jezábel és Illés, a politeizmus és a monoteizmus párviadala.

Gyakori, de teljesen értelmetlen kérdés e helyzettel kapcsolatban, hogy vajon hogyan alakul ki az ókori zsidóság csakugyan egyedülálló monoteizmusa. Az bizonyos, hogy a politeizmusból önmagától sosem lehet monoteizmus. A politeizmus ugyanis alapvetően integratív rendszer, amely generációk hosszú sora magas szintű intellektuális teljesítményének köszönhetően alakulhat ki.²³ A rendszer életképességét számos tényezőtől kapja. Egyfelől alkalmas arra, hogy lefedje a világ sokszínűségét, hogy hierarchiát és ezzel rendet hozzon létre a világ különféle részei felett hatalmat gyakorló istenek közt. Ám a tényezők közül a legfontosabb talán a már említett integratív jelleg, amely segített abban, hogy egy új kultúra, egy új népesség isteneit összhangba lehessen hozni a már meglévő rendszerrel. Hiába próbálom, nem tudok jobb példát mondani a jelenségre, mint a levantei térség egyik leghíresebb, római kori templomát, a libanoni Baalbek szentélyét. A Csontváryt is megihlető templom-együttest Jupiternek szentelték, de már a hely neve is arról árulkodik, hogy eredetileg az ókori Szíria kiemelkedő népszerűségű viharistenét,

22 $\text{ly} + \text{jh}(w)$, azaz: *Az én Élem YHWH*. Ha pedig Él helyett köznévként él-re gondolunk, akkor a fordítás így is hangozhat: *Az én istenem YHWH*. A fogság előtti héber feliratok névanyagának ismeretében megkockáztathatjuk, hogy a YHWH-név ilyen módon történő szövegi rövidítése a próféta északi származására utal.

23 Ld. ehhez: Assmann, J. : *Mózes, az egyiptomi. Egy emléknym megfejtése*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 68.

Baalt tisztelték errefelé. S azon sem csodálkozhatnánk, ha kiderülne: egy ideig Zeusz-szentély is állt és működött errefelé.

Számtalan bizonyítékunk van arra, hogy az izraeli és a júdai népesség a babiloni fogságot megelőző időszakban (tehát nagyjából a Kr. e. 6. századig) politeista volt. Elsőként e bizonyítékok közül magát az Ószövetséget érdemes említenünk. A prófétai irodalom²⁴ (de más műfajok darabjai is) tele vannak az idegen istenek imádását megtiltó, gyakorta igen szenvedélyes hangvételű szövegekkel. A meg-megújuló tiltás nyilván önmagában is bizonyítja, hogy az idegen istenek tisztelete mindennapi gyakorlat volt a választott nép fiai között. A Biblián kívüli szövegek közül két olyan is van, amelyik egyértelműen jelzi, hogy a népi vallásosságban YHWH alakja mellett ott találjuk Aserát, a kánaáni termékenység-istennőt. Kuntillet-Adzsrud és Hirbet el-Qom szövegeiben a névtelen „szerző” YHWH mellett Asera áldását is kéri, nyilvánvalóvá téve ezzel, hogy Izrael istene mellett istenségnek ismer el egy másik alakot is.²⁵ Mindez nyilván nem lehetett az izraeli monoteizmus táptalaja, éppen ellenkezőleg!

Talán nem túl nagy merészség arra gondolni, hogy az ókori Izraelben mindig is lehettek olyan körök, akik a monoteizmust tekintették az ideális vallási paradigmának. Ám ezeket a köröket a történettudomány eszközeivel ma még nem láthatjuk – legfőképpen épp a források szűkössége miatt. Meg kell elégednünk néhány olyan személlyel, akiket a monoteizmussal foglalkozó történeti emlékezet központi pozícióba helyezett el. Közülük nyilvánvaló módon emelkedik ki Mózes, akiről azonban a történettudománynak nincs egyértelmű véleménye. Sőt, talán még mondanivalója sem nagyon. Elvégre nagyon nehéz olyasvalakiról történeti portrét rajzolni, akiről egyetlen forrásunk van csupán, az is rendkívül összetett, s a történeti magot (mert itt sem kockáztatnám meg a kijelentést, hogy Mózes ne lett volna valós történeti személy) számtalan réteg takarja el. Sok kitűnő redakciótörténeti munka fejtett fel egyet-egyét e rétegek közül, a történésznek mégis az a benyomása, hogy nem igazán jutottunk közelebb ahhoz, amit történeti magnak szokás nevezni. Illésről már korábban is jeleztük, hogy ilyen kristályosodási pontnak tekintjük. A monoteizmus olyan alakjának, aki sok mindent magához vonzott, ami összefüggött azzal a korszakalkotó gondolattal, hogy a világon csupán egyetlen Isten létezik. S ugyanez igaz a negatív ellenpólusra, Jezábelre. Áháb rossz szellemére, aki hazulról hozta a bálványimádást, tá-

24 A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány jellemző szöveghely: Iz 1; Jer 2; Jer 7,16–20; 10; Ez 6; 14; 16; Oz 10; 13; MTörv 7; 13; 14,1–2; 16,21–22 – és még sorolhatnánk hosszasan.

25 A két rövid szövegnek mára könyvtári irodalma van. Fordításukat, nyelvi és tartami kommentárjukat egy-egy kísérő tanulmánnyal együtt ld. Kőszeghy Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003, 113–139.

mogatta Baal prófétáit, üldözte az egy igazi prófétát, Illést. Hát hogy is kerülhette volna el a sorsát?

2.2. A szöveg az izraeli belpolitika felől nézve

Izrael ókori története során sosem tett szert nagyobb jelentőségre, mint egy regionális középhatalom. Ez talán csak azért nem természetes, mert a kulturális emlékezet, amelyet ma oly sokan tartanak varázsszónak az ókori történelem megértésében, sok nagyhatalomnál is lényegesen fontosabbnak őrizte meg a számunkra. Ám még a középhatalmi státuszt is csak bizonyos időszakokban érte el az északi zsidó állam. Ám akár kisállamként próbált meg lavírozni a világpolitika örvényei közt, akár középhatalomként igyekezett kezébe venni saját sorsát, Izrael sosem tudott és nem is akart elszigetelődni saját közvetlen szomszédaitól. Ám a kétféle lehetőség (lavírozás kisállamként, illetve vezető szerep betöltése középhatalomként) két eltérő politikai stratégiát jelenített meg.

Az olyan, labilis rendszerekben, mint amilyen a levantei térség volt ókori története során csaknem mindvégig (ha a Róma által erőszakkal hozott nyugalomtól eltekintünk), megfigyelhető az, amit a diplomáciatörténet dinamikus egyensúlynak szokott nevezni. Az arámi vándorlás idején kialakult a közepes és kisebb méretű államoknak egy olyan rendszere ez, ahol egyik résztvevő sem volt elég erős ahhoz, hogy ellenőrzése alá vonja a teljes régiót, ám több olyan jelölt is akadt, amelyik elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy ezt megpróbálja. Áháb Izraeljének ebben a labilis rendszerben kellett megtalálnia a középhatalomként való túlélés lehetséges útját. Innen pedig már csak egyetlen lépés, hogy eljussunk az adott államokban megfigyelhető belpolitikai polarizáció jelenségéhez.

Kulturális tekintetben a régió belül vitathatatlan volt Fönícia fölénye. Ráadásul a kulturális fölény mellé rendkívüli gazdagság is társult. Aligha lehet véletlen, hogy minden olyan feliratot vagy általában leírt anyagot, amit a dél-levantei térségből ismerünk, föníciai betűkkel jegyeztek le. (Gondoljunk csak a Mesa-felirat betűformáira, amelyek egyértelműen föníciaiak, noha bizonyosan nem közvetlen föníciai hatás, hanem izraeli közvetítés eredményeként kerültek el a Jordánon túlra.) Izrael pedig – ha történetileg megbízatonak tekintjük 2Sám 5,11, valamint az 1Kir 5,15–25 vagy az 1Kir 9,10–14 és 26–28 adatait – gyakorta profitált a föníciai kapcsolatból. Föníciai mesterek építik Dávid palotáját éppen úgy, mint a salamoni templomot, Salamon közös tengeri vállalkozásokat indít föníciai vezetéssel a Vörös-tenge-

ren, és még sorolhatnánk.²⁶ Izrael a Kr. e. 9. század folyamán mind szorosabbra fűzte kapcsolatait a föníciai régióval. Jezabel és Áháb házassága ennek a föníciai orientációnak a csúcspontjaként szemlélhető. Amikor azután a qarqari csatát²⁷ megelőzően és követően Damaszkusz megerősödött, s magának követelte a regionális vezető szerepet, az izraeli politikai elitnek valamilyen képpen reagálnia kellett erre az új helyzetre. A drámai folyamatról a tel-dáni felirat tájékoztat bennünket. A felirat körül sok a bizonytalanság, de ezekkel e helyütt most nem áll módunkban foglalkozni.²⁸ Annyi biztosnak látszik, hogy monumentális felirattal van dolgunk, a szó műfaji értelmében. Mivel a töredékeket mind a felirat eredeti kontextusánál eggyel feljebb levő rétegben találták meg, mégpedig másodlagos felhasználás formájában, a kapuépítményben, érdemes feltételezni, hogy az eredeti a kapu mögötti piazzán állt.²⁹ Ez a kis tér a levantei régió minden vas-kori városában megtalálható. A sztélé tehát a város legforgalmasabb helyén helyezkedett el, funkciója pedig az volt, hogy hirdesse: Dán városa, amely korábban az izraeli királyság része volt, immár Damaszkusz fennhatósága alá tartozik. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a város ezt az időpontot, azaz Kr. e. 9. század első harmadát követően soha többé nem került izraeli fennhatóság alá. A sztélélet kétségtelenül összetörték, hogy azután

26 A kutatásban óriási vita zajlik e történeti adatok verifikálhatóságáról. A divatos trend szerint Dávid nem is élt, Salamon Jeruzsáleme néhány rozzant kunyhóból állhatott, így az ilyesféle híradásoknak semmilyen történelmi hitelt nem szabad tulajdonítani. Magam több okból sem értek egyet ezzel a posztmodern (már azt sem tudhatom, mit nem tudok) felfogással. Dávid történetiségét legkésőbb azóta nem érdemes tagadni, amióta a tel-dáni arámi nyelvű feliratban Dávid házaként említik Júdát. Salamont pont a köré szőtt legendafűzér teszi történeti alakká: a semmi köré még legendákat fűzni sem lehet. Ami pedig Jeruzsálem létét vagy nem létét illeti, elegendő egyetlen pillantást vetni a régészeti térképre, hogy lássuk: az állítólag nem létező város körül mindvégig sűrű agglomerációs hálót építettek ki a falvak és a farmok. Az ottani lakosság bizonyára nem értesült a modern kutatás trendjeiről, s úgy tudta, néhány kilométerre tőle van egy város, amit Jeruzsálemnek hívnak. S hogy a Kr. e. 10. századi városból a régészet segítségével alig valamit láthatunk? Nos, erre magyarázatul szolgálhat Jeruzsálem igen viharos történelme. S azt sem szabad elfelednünk, hogy hiba volna így gondolkodni: amit a régész nem talált meg, az sosem létezett...

27 Erről az összecsapásról alább még bővebben ejtünk szót.

28 A felirat leginkább azzal keltett szenzációt, hogy előkerül benne Dávid neve – vagy (hogy a hiperkritika felé is tegyünk egy halvány gesztust) egy olyan betűkombináció, amely Dávid nevéként is értelmezhető. A szöveg magyar nyelven is olvasható: Egeresi László Sándor: A dani óarám felirat, in Karasszon István – Tenke Sándor (szerk.): *„Fölbuzog lelkem szép beszédre.” Tanulmányok D. Dr. Tóth Kálmán tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*, KRE HTK, Budapest, 1997, 35–43. A felirathoz kapcsolt remek kísérő tanulmány a Dávid-problematikára koncentrált, feldolgozva az akkor elérhető csaknem teljes szakirodalmi termést. A felirat ismereteim szerint legújabb monografikus feldolgozása: Athas, G.: *The Tel Dan Inscription. A Reappraisal and a New Interpretation*, t & t clark, London, 2003.

29 Így: Schmiedewind, W. L. Tel Dan Stela: New Light on Aramaic and Jehu's Revolt, *BASOR* 302, 75–90.1996, 82–83.

a darabjait újra hasznosítsák, s ez az eljárás illene a megalázott, de azután újra győzni tudó izraeliekhez. Mégis az a valószínűbb, hogy a sztélé akkor tört össze, amikor III. Adad-nirári, AsszírIA királya (Kr. e. 806–782) még a 9. század legvégén elfoglalta a várost – természetesen nem Izraeltól, hanem a Damaszkuszi arámi királyságtól.³⁰ A sztélé tehát mintegy a létevel követte az arámi befolyás alakulását az izraeli szempontból messze északon elterülő Dán városában.

Minket azonban itt Jezábel meggyilkolása vagy másként szemlélve Jéhu felívelő karrierje érdekel. Így elsőként azt kell megállapítanunk, ki lehetett a felirat „szerzője” – nyilván nem a szó szoros értelmében, hanem abban a tekintetben, hogy ki adhatott megbízást a felirat elkészítésére.

A feliraton szereplő arámi király azzal dicsekedik, hogy megölte Jórámot, Izrael és Ahazját,³¹ Júda királyát. Noha a két név töredékesen maradt fent a feliratban, mégis ezek jelentik az értelmezés kulcsát. Két olyan király, akik egyszerre uralkodtak Júdában és Izraelben, s akiknek a neve a felirat szövegével összhangban van, csak egyetlen alkalommal uralkodott, mégpedig Jórám és Ahazja idejében. Mindez a feliratban leírt események kronológiai elhelyezését is lehetővé teszi, ezen keresztül pedig annak megállapítását, hogy a szóban forgó damaszkuszi király Hazael lehetett. Ez a lehetőség azonban számos problémát vet fel. A szöveg ugyanis (1–3. sor) határozottan állítja, hogy a király elődje az apja volt, ez pedig arra látszik utalni, hogy Hazael (ha csakugyan ő a feliratot állító arámi király) teljesen normális módon, öröklés útján került Damaszkusz trónjára. A felirat azonban kevéssel később (4–5. sor) elég hangsúlyosan állítja azt is, hogy Hadad, a viharisten tette királlyá Hazaelet. Ez utóbbi érvelési mód általában azokra az uralkodókra jellemző, akik nem törvényes utódlás, hanem trónbitorlás, uzurpáció folytán léphettek trónra. A felirat tehát mintha egyszerre állítana valamit, s állítaná ugyanannak az ellenkezőjét is. Ha a független források felé fordítjuk a tekintetünket, akkor mintha az uzurpáció valamivel valószínűbbnek látszana, mint a törvényes trónöröklés. III. Šulmānu-ašarēdu, asszír király egyik feliratában³² „senki fiának (*mār la manama*)” aposztrofálja Hazaelet. Vagyis olyasvalakinek, akinek semmi törvényes esélye nem lett volna arra, hogy trónra kerül. Ugyanakkor más forrásból (2Kir 8,8) arról értesülünk, hogy Hazael Benhadad az előző damaszkuszi király bizalmasa volt. Olyan kényes feladatot bízna rá, amit csak egy belső ember végezhet el: a beteg király nevében ő fogadja a gyógyításra odahívott Elizeust. Történetileg ugyan vajmi kevés a valószínűsége (bár a dolog meg nem történtét sem lehet bizonyítani), hogy Elizeus tényleg járt Damaszkuszban, de ennek a mi szempontunkból nincs jelentősége. Ez

30 Vö.: Schniedewind, i. m. 83.

31 Uralkodott Kr. e. 845-ben, mindössze egyetlen esztendeig.

32 KAH I 30 I 26 a

a glorifikáló epizód talán inkább a próféta tekintélyének emelésére szolgált. Azt is fontos megfigyelnünk, hogy Hazael nem Hadad, hanem Él-teofór nevet visel.³³ Az eddig elmondottakból E. A. Knauf³⁴ látszólag helyesen következtet arra, hogy a feliratban szereplő arámi király nem lehet Hazael. Ha azonban Dávid és Saul esetére gondolunk, akkor talán valamivel közelebb jutunk a megoldáshoz. Az 1Sám 24,12-ben Dávid egy alkalommal atyjának nevezi Sault, noha a bibliai genealógia alapján ismerjük Dávid vér szerinti apját (a betlehemi Jísai), s tudjuk, hogy Saul és Dávid közt nem állt fent vérségi kapcsolat. Alighanem Dávid és Hazael esetében is magyarázható az apa-szó használata, ha arra gondolunk,³⁵ hogy a kifejezést patrónus-értelemben használták. Az pedig elég valószínű, hogy a damaszkuszi udvarban bizalmi állást betöltő Hazael tekinthette patrónusának az előző királyt. Persze, ha a hatalomról, a megszerzéséről vagy a kiterjesztéséről, esetleg a megtartásáról van szó, akkor legodaadóbb patrónus meggyilkolása is lehetséges. Ahogyan néhai kedves és tisztelt tanárom, Várady László szokta volt mondani: a morál a politika magas feszültségű zónáiban átértékelődik... Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a szövegben szereplő király nagy valószínűséggel Hazael, aki vér szerint nem volt a damaszkuszi királyi család tagja, ám a patrónusi viszony okán bizonyos értelemben érthető módon nevezi elődjét apjának.

Még mindig Hazael személyénél maradva azt is tisztáznunk kell, milyen módon történt a hatalomváltás Damaszkuszban. A felirat 3. sora elterjedt formulát használva fogalmaz, amennyiben azt írja: „*lefeküdt, pihenni tért apám*” (*wyškb 'by*). Ez az ószövetségi formulákban általában a király békés halálára utal. Nyilván nem magától értetődő, hogy ugyanez a formula a damaszkuszi királyi kancellária által használt arámi dialektusban is ugyanezt jelentette, de talán feltételezhetjük, hogy igen. A 2Kir 8,15 ezzel szemben teljesen másként tárja elénk Hazael elődjé-

33 A családtagság kérdésében máig eldöntetlen a vita. Kottsieper, I.: Die Inschrift von Tell Dan und die politischen Beziehungen zwischen Aram-Damaskus und Israel in der ersten Hälfte des 1. Jahrtausend vor Christus, in Dietrich, M. – Kottsieper, I. (szerk.): „*Und Mose schrieb dieses Lied auf*” FS O. Loretz, AOAT 250, Ugarit Verlag, Münster, 1998, 485. véleménye szerint Hazael nem volt az uralkodó család tagja; Biran, A. – Naveh, J.: The Tel Dan Inscription: A New Fragment, *IEJ* 45, 1–18. 1995 18, Yamada, S.: Aram–Israel relations as Reflected in the Aramaic Inscription from Tel Dan, *UF* 27, 1995, 611–625, kül.: 613, valamint Sasson, V.: Murderers, Usurpers or What? Jehu and the Tell Dan Old Aramaic Inscription, *UF* 28, 1996, 547–554, kül.: 447. szerint viszont igen. A kérdést újabb forrás felmerüléséig nem tudjuk eldönteni.

34 Knauf, E. A.: Das „Haus Davids” in der alt-aramäischen Inschrift vom Tell Dan, *BiKi* 51, 1996, 10.

35 Vö.: Lemaire, A.: Epigraphie palestinienne: nouveaux documents. Fragment de stele arameenne de Tel Dan (IXe s. av. J.-C.), *Henoah* 16, 1994, 92, valamint Kottsieper, i. m. 485.

nek, Benhadadnak halálát: „És történt másnap, hogy vett³⁶ egy takarót, vízbe mártotta, az arcához³⁷ tartotta, és ő meghalt.”

Ezek szerint Hazaelt uzurpátornak kell tartanunk. Tökéletes bizonyítékunk természetesen egyik változat ellen vagy mellett sincs, de a történelmi valószínűség talán mégis inkább a gyilkosságé. A király már beteg volt, talán haldoklott, így az országot nem érte váratlanul a haláleset, s így Hazael a gyilkosság ellenére is meglepően simán át tudta venni a hatalmat. III. Šulmānu-ašarēdu rövid beszámolója nem utal semmiféle gyilkosságra, hanem lakonikus tömörséggel fogalmaz: „Hazael, a senki fia a trónt elfoglalta.”

Könnyen elképzelhető, hogy egy gyilkosság, egy diszkrétén végrehajtott palotaforradalom (hol vagyunk itt Jéhu örült vérengzésétől!) híre nem jutott el a messzi Asszíriába, ahol egyébként maga az uralkodóváltás lehetett fontos, a körülmények sokkal kevésbé. Hogy saját feliratán Hazael nem dicsekszik magatehetetlen elődjének megfojtásával, nos, ez több mint érthető. Így érthető az is, hogy a trónra lépése utáni hetedik napon,³⁸ azaz néhány napon belül, rövid idő múlva Hazael képes volt hadat vezetni Izrael ellen Transzjordániában.

A damaszkuszi trónváltás híre természetesen Izraelbe is azon nyomban eljutott. Tekintve a földrajzi közelséget, valamint a damaszkuszi belső viszonyok iránti feltehetően élénk érdeklődést, Samáriában alighanem a váltás körülményeivel is tisztában voltak. Úgy érezhették, s nem is ok nélkül, hogy eljött az idő az arámiakkal való leszámoláshoz. Jórám, Áháb fia benyomult Gileádba, a Jordánon túlra. Ha hihetünk a feliratnak, akkor 2000 szekérrel érkezett, ugyanis ennyit zsákmányolt el vagy semmisített meg Hazael (6–7. sor). Ez az adat eléggé szembeötlő, ugyanis a III. Šulmānu-ašarēdu által készítettett, a qarqari csatáról szóló beszámolóknban Áháb ugyanennyi szekeret vitt a csatába. A számadat tekintetében természetesen óvatosnak kell lennünk. Mind Hazael, mind III. Šulmānu-ašarēdu esetében tanácsos némi keleties túlzással számolnunk. De ha a számértéktől eltekintünk, és csak a két érték egyezését vesszük figyelembe, akkor talán feltételezhetjük, hogy Jórám a teljes izraeli harci szekeres ütőerőt magával vitte. A felirat szerint a csata *qdm*-ben zajlott (4. sor), amelynek lokalizációját egyelőre nem tudjuk elvégezni. Az összecsapás Izrael teljes vereségével végződött, maga a király is megsebesült, s gyógyulást keresve visszament Jezréelbe.

A történeteket innen kezdve egy ideig még a felirat segítségével hívása után is meglehetősen sűrű homály fedi. Nem kizárt például, hogy Jéhu eleve azért nem tért vissza a királlyal együtt Jezréelbe, mert már ekkor elárulta urát. Azt is a valószínűnek

36 A kontextusból világosan látható módon Hazael a mondat e részének alanya.

37 A kontextusból eléggé kiderül, hogy Benhadad arcát takarta le Hazael, és hogy Benhadad halt meg.

38 Ha Kottsieper, i. m. 478. fordítása helyes. Az mindenesetre nyugtalanító, hogy a fordítás alapjául szolgáló szöveg a töredékes eredeti kiegészítése.

tarthatjuk, hogy a vele levő tisztek és a mögöttük álló csapatok sem voltak már hűségesek Jórámhoz, Áháb fiához. Szemlátomást kiformalódott a hadseregen belül egy csoport, amely saját vereségének okául bűnbakot keresett. (Az ilyen bűnbakkeresésben pedig kevesen sikeresebbek a harcmezőn megbukott tábornokoknál – legalábbis a világtörténet számtalan esete erre tanít bennünket.) Ez a csoport elégedetlen volt a dinasztia Damaszkusz-politikájával, s bizonyára biztos volt benne, hogy az ő tagjai itt sokkal sikeresebbek lesznek. Jéhu tehát minden valószínűség szerint már ekkor Hazael tudtával, sőt támogatásával indult harcba ura ellen. A tel-dáni feliratban Hazael azt állítja, hogy ő maga ölte meg³⁹ Jórámot és Ahazját, s ezt az állítását első pillantásra nem nagyon lehet összhangba hozni a Biblia beállításával. Az ellentmondás azonban könnyen feloldható, méghozzá éppen egy olyan példa segítségével, amely III. Šulmānu-ašarēdu szövegkorpuszából származik. Amikor a király a qarqari csata megvívására Szíriába indult, a Balih folyó vidékén élő lázadó uralkodó, Giammu természetesen szorult helyzetbe került. Alattvalói úgy ítélték meg, hogy az ország megmentése érdekében helyesebb, ha megölik a királyt. Ezt meg is tették, s így, no és persze jelentős mennyiségű adó lefizetése után országuk megmenekült e teljes feldúlástól. A Kurkh Monolit,⁴⁰ ahonnan a történetet ismerjük, a fentebb vázolt módon írja le Giammu meggyilkolását. Ám ahogy múlt az idő, halványult vagy talán csak inkább más optikát kapott a történeti emlékezet, s a késői párhuzamos annales-helyeken már azt olvassuk, hogy maga a király ölte meg a lázadó Giammut. Valami nagyon hasonló folyamatot érdemes feltételezni⁴¹ Hazael felirata körül is. A király tudta, hogy Jéhu, igaz, az ő utasítására, de mégiscsak saját kezűleg ölte meg Jórámot és Ahazját. Ám amikor a felirattal a kortársak és az utókor tudára kívánta adni a történetek menetét, már önmagát tüntette fel gyilkosként. És voltaképpen igaza is volt, ő ölt, bár az íjat Jéhu ajzotta fel.

2.3. A szöveg a regionális politika felől nézve

Jezábel aligha Áháb iránt érzett olthatatlan vonzódásának engedett, s még csak nem is olyan gesztust akart tenni, amely Jane Austin valamelyik regényének lapjaira repíthette volna, amikor

39 Kérdéses helyeken a felirat a qtl-igét használja („megöl”), méghozzá úgy, hogy a mondat alánya a felirat (fiktív) szerzője, Hazael. Aligha van igaza Margalith, B.: *The Old Aramaic Inscription of Hazael from Dan*, *UF* 26, 1994, 317–320, kül. 318 meggondolásának, hogy ti. a gyök (qtl) itt „legyőz” értelemben fordítandó. Ezért a történetek rekonstruálása során inkább Kottsieper, i. m. 488. megfontolására támaszkodunk.

40 III. Šulmānu-ašarēdu, asszír király feliratainak egyik legfontosabb verziója. Itt olvashatjuk a qarqari csata eseményeinek legbővebb leírását.

41 Vö.: Schniedewind, i. m. 84.

feleségül ment Izrael királyához. Diplomáciai házasság lehetett az övé, s aligha ő volt a király egyetlen felesége. Legalábbis erre kell következtetnünk, amikor arról olvasunk, hogy Jéhu Samáriában megölette Áháb fiait, szám szerint hetven embert (1Kir 10,6). Persze, lehet, hogy a szöveg csak azt akarja mondani, hogy valamennyi fiút megölték, egy sem menekült – de már említettük, hogy egy jól megírt történetnek mindig több olvasata lehet. Az azonban még a sokféle olvasat lehetősége mellett is világos, hogy milyen hatalmi konstellációban zajlott minden Jezábel életében a születéstől az esküvőn át a nyomorúságos halálig.

A Kr. e. 9. század elejétől kezdve Asszíria fönixmadárként emelkedett ki saját poraiból. Ennek Asszírián kívül aligha örültek különösebben, de hát nem Asszíria volt az első temetni hitt, ám feltámadó birodalom. Sőt, talán nem is az utolsó. A tényről minden bizonnyal értesültek mindenütt Szíriában, Föníciában, Egyiptomban és Izraelben is. Ám Asszíria egy ideig távoli fenyegetés volt csupán. A politikai elitek örök hibáját elkövetve az Asszíriától nyugatra-délnyugatra fekvő kisállamok sokáig nem akarták igazán komolyan venni a veszélyt. Pedig Asszíria hódító lendülete igen imponáló eredményeket ért el II. Aššur-nāšir-apli (Kr. e. 883–859⁴²) és még inkább III. Šulmānu-ašarēdu (Kr. e. 859–824) uralkodása alatt. Amikor pedig ezek az uralkodók mozgásba lendítették a birodalom hatalmas gépezetét, szinte önként adódott a nyugati irányba zajló terjeszkedés gondolata. A gondolatot hamar tett követte, s az asszír hadsereg – ne feledjük: az egész ókor egyik legjobban szervezett és legkiválóbb hadseregéről beszélünk – megindult a Tigris középső folyása felől nyugat felé.

Ma már nehéz pontosan megmondanunk, mi lehetett a hódítás konkrét célja. Helyesebb, ha inkább összeszedjük a lehetséges célokat. Kiindulásként érdemes nyomban szakítanunk a vérszomjas, gyönyörűségből öldöklő Asszíria képével. Ha a birodalom politikai elitje ilyen motiváció nyomán cselekedett volna, aligha beszélénk most Asszíriáról mint az ókori Közelkelet legsikeresebb birodalmáról. A politika mozgatórugói racionálisak voltak, figyelembe vették a logisztikai problémákat éppen úgy, mint a ráfordítás és megtérülés arányát. Ám pont e tényezők miatt válhatott értékes célponttá Asszíria számára a levantei régió. Hiszen a Tigristől nyugatra elhelyezkedő terület remek mezőgazdasági adottságokkal büszkélkedhetett, részben a nagy folyók (a Hábur vízrendszerére érdemes gondolnunk), részben pedig az ősi földművelési hagyomány okán. Ha pedig meggondoljuk, hogy egy korabeli birodalmi centrum csak akkor jöhetett létre, ha sikerült jelentős mennyiségű gabonafelesleget termelni, akkor nyomban világos, miért lehetett fontos e régió

42 Az asszír uralkodók kronológiáját illetően Edzard, D. O.: *Geschichte Mesopotamiens. Von den Sumerern bis zu Alexander dem Grossen*, München, 2004. megoldását követem.

Asszíria számára. Ám ennél tovább is mehetünk! Mert ha őfelsége harci szekereit követjük, és kiérünk a Földközi-tenger kies partjaira, akkor ezzel elérjük a *via marist*, az ókori kelet egyik legfontosabb kereskedelmi útvonalát, amely Mezopotámiát Szírián és a Levantén át összekötötte Egyiptommal. Mindkét régiót érdemes volt hát meghódítani, ezért mindkét régiót hamar fenyegetni kezdte az asszír terjeszkedés.

A fenyegetett régió középhatalmai erre összefogtak – gondoljuk csak meg: a Közel-Keleten vagyunk! Amikor III. Šulmānu-ašarēdu csapatai megindulnak, eleinte minden a megszokott rendben zajlik. A 6. uralkodási év, azaz Kr. e. 853 eseményeit a király feliratának szövege viszonylag bőven tárja elénk. A király Ninivéből indulva átkelt a Tigrisen, majd a Giammu által uralt városokhoz ért a Balih folyó környékére. A térség városának lakói urukat megölve a lehető leggyorsabban meghódoltak előtte. E térségben fogadja a király Kummuhu, Bit-Aguszi, Meliddu, Bit-Gabbari, Pattina és Gurgum királyainak adóit, amelyek főként fémszállítmányok voltak.⁴³ A király ezután átkel az Eufráteszen, hogy a folyó nyugati partján fekvő államok adóit is átvegye. Ezután már Aleppo⁴⁴ volt a cél. A város lakói (= a politikai elit tagjai) ezüsttel és adóval vásárolják meg a túlélést, mire a király áldozatot mutat be a környezetén túl is ismert és tisztelt aleppói Adad/Hadad viharisten előtt.⁴⁵ Ezután Hamat királyságának városai következnek: Adennu, Barga, Ardana, majd Iruhuleni,⁴⁶ hamati király

43 Az adó átvételéről ld.: Lamprichs, R.: *Die Westexpansion des neuassyrischen Reiches. Eine Strukturanalyse*, AOAT 239, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchen 1995, 80. Az itt szereplő hatalmak pontos geográfiai elhelyezésétől most eltekinthetünk. Elegendő annyit megjegyeznünk, hogy közülük nem egy jóval komolyabb erőforrások felett rendelkezett, mint Izrael.

44 Aleppo az ókori Közel-Kelet egyik legősibb városi centruma, amely már a Kr. e. II. évezred első harmadában is komoly hatalmi tényezőnek számított, s a Kr. e. III. évezredben is urbánus centrumként működött. A mai város citadellája rejtje az ősi Aleppo maradványait. A citadellát néhány éve ásní kezdték, de a tragikus politikai helyzet jelenleg lehetetlenné teszi a munka folytatását. Rövid áttekintésként ld: Pitard, W. T.: Aleppo, in E. M. Meyers (szerk.): *The Oxford Encyclopaedia of Archaeology in the Near East*, Oxford University Press, New York – Oxford, 1997, 63–65.

45 Az aleppói Hadad Aleppón kívüli tiszteletét az eblai szövegek óta tudjuk adatolni. Jelentősége azonban a csak a Kr. e. II. évezred első harmadában, az aleppói székhelyű jamhadi királyság felemelkedésével nő meg igazán. A jamhadi száműzetéséből hazatérő Zimri-lim jóvoltából Mari pantheonjában is jelentős szerephez jutott. Az észak-szíriai hurri befolyás erősödésével a Mitanni birodalom fénykorára alakja összekapcsolódik Tesubéval. Az aleppói Hadad túlélte a II. évezred végének viharait, és arámi, valamint asszír környezetben is a legjelentősebb istenségek közé emelkedett. Hadadról ld. többek között: Klengel, I. m. 300–301, valamint: Hutter, M.: *Religionen in der Umwelt des Alten Testaments I, Babylonier, Syren, Perser*, Kohlhammer, Stuttgart, 1996, 132–133. Az istenségről alkotott képünk nyilván sokkal pontosabbá válna ősi kultuszhelyének kiásásával. Mivel azonban a mai Aleppo az ősi város romjain található, olyan feltárással, amely bővíthetné Hadadra vonatkozó ismereteinket (noha a citadella területén reményt keltő és igen érdekes anyagot felszínre hozó feltárások folynak), egyelőre nem számíthatunk.

fővárosa,⁴⁷ Qarqar kifosztásán a sor. Nem világos, melyik utat választotta az asszír hadsereg Aleppo és Qarqar között,⁴⁸ de ez a végeredmény szempontjából nem is túlságosan fontos.

A király ezt követően találja szembe magát a föníciai, szíriai, palesztinai, sőt távolabbi tájakon uralkodó királyok koalíciójának hadseregével. A névsor, főként pedig a koalíciós résztvevők mögött felsorakozó erő első pillantásra imponálónak tűnik. Qarqar mellett igencsak tarka hadsereg szállhatott síkra AsszírIA királya ellen:

Adad – idri,⁴⁹ Damaszkusz királya: 1200 szekér, 1200 lovas,
20 000 gyalogos
Irhuleni, Hamat⁵⁰ királya: 700 szekér, 700 lovas, 10 000 gyalogos
Áháb, Izrael⁵¹ királya: 2000 szekér, 10 000 gyalogos
Byblosból⁵²: 500 gyalogos
Egyiptomból: 1000 gyalogos
Irqata⁵³-ból: 20 szekér, 10 000 gyalogos
Matinuba'li, Arwad királya: 200 gyalogos
Usanatból: 200 gyalogos
Adunuba'litól, Sianuból: 30 szekér, 10 000 gyalogos
az arab Gindibu'-tól: 1000 tevés harcos
Baasa-tól, az ammóni⁵⁴ Bet-Rehob királyságból:
x000 gyalogos

- 46 A király nevének lejegyzésében a III. Šulmānu-ašarēdura visszavezethető szövegek nem egyértelműek. Az Irhuleni forma mellett ismerünk olyan szövegeket is (például a balawati kapun található feliratot, IX, alsó regiszter), ahol Urhileni-formában olvasható a név. Az elterjedt fordítások (TUAT, ANET stb.) az Irhuleni-formát tartalmazzák, mi is ezért maradtunk ennél.
- 47 A szöveg alapján nem világos, mi minősült Irhuleni esetében fővárosának (al šarrutišu). A balawati kapun Adanna és maga Qarqar ábrázolása is megtalálható, így talán mindkettő ugyanolyan jelentőségű lehetett, mint Argana. A problémához első megközelítésben bőséges bibliográfiai adatokkal: Yamada, S.: *The Construction of the Assyrian Empire. A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859–824 BC) Relating to His Campaigns to the West*, CHANE 3, Brill, Leiden, Boston, Köln, 2000, 153.
- 48 A problémáról bőséges bibliográfiai adatokkal: Yamada, i. m. 155–156.
- 49 A név bibliai formája: Hadadézer.
- 50 Állam arámi politikai elittel Észak-Szíriában, Damaszkusztól északra.
- 51 Izrael jelölésére itt nem az egyébként elterjedt Bit-Humri (Omri háza/ország) szolgál, hanem a bizonytalanságokat is hordozó *Sir-'la-a-a* - szó. A szó elején tapasztalható hangsorrend talán metathesis (hangátvetés) eredménye, legalábbis ez a Lipinskitől Aram et Israël du X e au VIIIe siècle av. N. E., *Acta Antiqua* 27, 1979, 74. származó magyarázat tűnik a leginkább meggyőzőnek.
- 52 A Byblos = Gu-bal-a-a olvasata emendáció (azaz szövegváltoztatás) eredménye. Vö.: Tadmor, i. m. 232–271. felveti annak lehetőségét is, hogy a szövegben olvasható forma később a kilikiai Que jelölésére is szolgált. Byblos a legrégibbi föníciai kikötővárosok egyike.
- 53 Az olvasat bizonytalan, Ir-qa-na-ta-a forma is elképzelhető. A helyet talán a mai Tripolistól északkeletre, Libanon területén fekvő Tell-'Arqa telephalmával lehet azonosítani. Az általunk használt alak emendáció eredménye.
- 54 Nem világos, hogy a KUR A-ma-na-a-a forma mögött az Amanus-hegységet vagy Ammónt kell-e érteni. Talán Ammón közelsége miatt inkább gondolhatunk a transzjordániai királyság erőinek részvételére. Az is meggondolandó, hogy az előbbi forma sehol másutt nem ismeretes, vö.: Yamada, i. m. 161.

Irhuleni királyát tehát tizenegy király segíti a monolith-felirat tanúbizonysága szerint. Nincs komoly okunk kételkedni benne, hogy a felsorolásban szereplő királyok és országok, városok, területek csakugyan fegyvert fogtak AsszírIA ellen. Annál nehezebb kérdés, hogy vajon reálisnak fogadhatjuk-e el a katonai erőt bemutató számadatokat. Noha közhelynek számít, hogy az ókori szövegek (és itt aligha van különbség a monolith-felirat és mondjuk Hérodotosz között) számadatait a legnagyobb óvatossággal érdemes kezelni, mégis vannak, akik⁵⁵ alapvetően megbízhatónak tartják a számadatokat, amelyeket a koalíciós hadseregek kapcsán olvashatunk. Nem kell túlságosan alapos vizsgálódást végezni azonban ahhoz, hogy a számadatok eléggé magasnak tűnjenek. Már A. T. Olmstead⁵⁶ magasnak találta például az Áháb által csatába vezetett erőt leíró számadatot, újabban pedig N. Na'aman⁵⁷ volt az, aki a felirat adatai szerint Áháb vonatkozásában az erők tíz százalékával számol csupán. De nemcsak Izraelt tekintve tűnnek magasnak a számadatok. H. J. Katzenstein⁵⁸ joggal mutat rá, hogy olyan kis föníciai városok, mint Irqata 10 000 főnyi kontingensének léte különösen irreális akkor, ha a Byblos mögött szereplő 500 főnyi gyalogságra gondolunk. Katzenstein még Na'amannál is radikálisabb megoldást választva 100 főben adja meg az irqatai kontingens létszámát, a hiba okaként pedig elírást jelöl meg. A tizzel, sőt néhol a százzal való osztás tetszetős művelet, de nehéz megindokolni, miért éppen ennyivel, miért nem más mértékben kell csökkenteni a számadatokat. Úgy véljük, hogy a számadatok ugyan minden bizonnyal csakugyan túlzottak, egyelőre azonban nem ismerünk olyan kritériumokat, amelyekkel meghatározhatnánk csökkentésük mértékét. Véleményünk szerint ugyanakkor a szembenálló asszír haderő nem lehetett nagyságrendekkel kisebb vagy nagyobb, mint a koalíciós csapatok. Annyiban talán mégis megbízhatók a monolith-felirat adatai, amennyiben a koalíció három vezető erejeként Damaszkuszt, Hamatot és Izraelt jelölik meg. Nem tudjuk, hogy e királyok pontosan mekkora kontingenssel érkeztek Qarqarhoz, az azonban valószínű, hogy a szíriai és palesztinai kisállami rendszer három legerősebb tagja az a három királyság volt, amelynek erejét a felirat is a legmagasabbra becsüli.

Am talán még ennél is fontosabb, hogy a szövetségesek három régiót jelenítenek meg: Föníciát, Szíriát és Palesztinát. Vagyis egy régiók felett átívelő összefogás eredményeként állnak csatarendbe, s alighanem ennek köszönhető, hogy megállítják – ha

55 Példaként említhetjük Elat, M.: *The Campaigns of Shalmaneser III Against Aram and Israel, IEJ* 25, 1975, 25–35. tanulmányát.

56 Olmstead, A. T.: *Shalmaneser III and the Establishment of the Assyrian Power, JAOS* 41, 1921, 345–382, kül. 366.

57 Na'aman, N.: *Two Notes on the Monolith Inscription of Shalmaneser III from Kurkh, TA* 3, 1976, 99.

58 Katzenstein, H.: *The History of Tyre, from the Beginning of the Second Millennium B.C.E. until the Fall of the Neo-Babylonian Empire in 538 B.C.E.*, Jerusalem, 1973, 168.

csak egy időre is – Asszíria előnyomulását. És Áháb a maga főníciai feleségével úgy simul bele az egész rendszerbe, hogy jól mutatja: Izrael Föníciához kapcsolódva lehetett csupán a koalíció egyik legjelentősebb tagja. Jezábel pedig ennek az összefogásnak volt a kulcsfigurája, mondhatni letéteményese. Halála pedig szimbolizálta az ilyesféle széles összefogás összeomlását. Am ekkor önként adódik a kérdés: miért omlott össze ez a külpolitikai modell, amely pedig a Qarqar melletti csatamezőn bizonyította saját működőképességét?

Nagyon érdekes és fontos eredményekre jutunk, ha meggondoljuk, miként jutottak idáig a dolgok. Hogy volt lehetséges az, hogy Áháb fiának tábornoka, miután megöli urát, Damaszkusz királyának vazallusa lesz. De kérdezhetnénk tágabb mezőben is: miként jutott addig a helyzet, hogy Áháb dicsőséges uralma után alig másfél évtizeddel állama Hazael vazallusává süllyedt? A történet megértését a qarqari csatamezőn kell kezdenünk.

Qarqarnál Asszíria talán nem szenvedett vereséget, de biztosan nem győzött. Kiderült, hogy a régió kisállamai a szövetezéssel megtalálták legalább annak a módját, hogy valamelyest fékezék Asszíria hódító lendületét. Mindez fényesen igazolni látszott Adad-idrinek, a koalíció spiritus rectorának, Damaszkusz királyának politikai elképzeléseit. Magunk a helyzet alakulását az alábbiak szerint szeretnénk vázolni. A qarqari koalíció egészen Hadadézer (Adad-idri) Kr. e. 845-ben bekövetkezett haláláig fennmaradt, s csak ekkor bomlott fel. Mint már említettük, nem ez, nem a felbomlás volt a meglepő, hanem inkább az, hogy ennyire különböző érdekek szerint politizáló államok egyáltalán képesek voltak viszonylag hosszú ideig szövetségben maradni egymással. A rendszerben azért nem következett be rögtön változás, mert Hadadézer utóda, II. Benhadad⁵⁹ csak igen rövid ideig, Kr. e. 845 és 844 közt ült a trónon. Őt gyilkolta meg Hazael, aki azután teljesen más alapokra helyezte a térség erőinek egyesítésére irányuló damaszkuszi politikát. A levantei térségbe vezetett számos hadjárata azt mutatja, hogy feladta a független államok laza szerveződésén alapuló, Hadadézer-féle külpolitikát, s az erők egyesítésének lehetőségét az adott terület meghódításában látta.⁶⁰

59 II. Benhadad pusztulásához ld. többek között: Wäfler, M.: *Nicht-Assyrischer neuassyrischer Darstellungen*, AOAT 26, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1975, 69. Érvéleése sokkal letisztultabb, és ezért meggyőzőbb, mint az őszövetségi tudomány felől érkező kutatóké.

60 Távoli, de talán éppen ezért szemléletes analógiaként a magyar királyság helyzetére gondolhatunk, mondjuk a Mátyás trónra lépését követő száz esztendőben. 1458-ban is teljesen világos volt már, hogy a török előnyomulását még egy erős és szervezett Magyarország sem állíthatja meg. Egyesíteni kellett a közeli és a távolabbi térség erőit. 1490-ig úgy tűnt, talán Magyarország végezheti el ezt a feladatot, 1526-ig a Jagellók látszottak győzni (többek között Magyarország uraiként is), végül a történelmi felelősség a Habsburgok vállára került. A koncepció megváltozásával Magyarország helyzete is gyökeresen megváltozott, szervező erőből meghódítandó területté vált. Ugyanilyen gyorsan lett, lehetett Izraelből szövetséges helyett Damaszkusz vazallusa.

Jéhu, akinek belső helyzete a puccs után egy darabig amúgy sem lehetett különösebben szilárd, nem tudott ellenállni Damaszkusz nyomásának. A Baal-kultusz kiirtása, s különösen Jezábel brutális meggyilkolása ezzel párhuzamosan odavezetett, hogy megszakadtak a Türosz és Izrael közti tradicionálisan jó kapcsolatok. Jéhu innen sem remélhetett támogatást, magára maradván pedig végképp nem volt esélye Hazaellel szemben. A kör itt bezárult Jéhu, de egész Izrael körül is.

Ilyen helyzetekben nyilvánvaló reflexek szerint kezdett el működni a samáriai udvar: Fönícia-pártiak a Damaszkusz-pártiak ellen. Márpedig a Damaszkusz pártján álló Jéhu sikeres puccsa után kifejezetten egészségtelen dolog volt a föníciaiak pártján maradni. Nyilván mindenki nyomban pártállást váltott – nem állom meg, hogy ne említsem a damaszkuszi utat –, aki tehetette. És ezt a váltást bárki megléphette, egyetlen egy valaki azonban nem. És ez a valaki nem volt, nem lehetett más, mint Jezábel...

3. Összegzés

A királyné halálában benne van Izrael Kr. e. 9. századi történelmének minden fontosabb mozzanata. Személye az Izrael feletti föníciai politikai, gazdasági és kulturális dominancia jelképe lehetett, s már pusztán ezért is elképzelhető, hogy gyűlölet tárgya volt az izraeli politikai elit bizonyos köreiben. Az idegenség, az izraelitől sok ponton eltérő jogértelmezés, jogalkalmazás és komoly mennyiségű csúrés-csavarás olyan tettekre ragadtathatta, amelyek szintén nem emelték népszerűségét. A szegény jezréeli Nábót pedig rosszkor volt rossz helyen. S miközben Assíria fenyegető árnya egyre inkább rávetült Izraelre is, Áháb állama elkeseredett harcba kezdett azért, hogy regionális hatalomként biztosíthassa helyét a térségben. Fönícia városállamainak támogatásával talán le lehetett volna győzni a nagy riválist, Damaszkuszt, de a végén mégsem ilyen fordulatot vett az események menete. A puccsista tábornok, aki talán pont a damaszkuszi király politikai céljait megvalósítva irtotta ki Áháb házáat, felmondta a föníciai orientációt. Csakhogy ennek élő manifesztuma volt a királyné. Így hát nem csoda, hogy tudta, elérkezett a vég.